

NADGROBNE STELE RIMSKOG PERIODA S PODRUČJA KOSOVA

ARHITEKTONIKA I PLASTIKA

EXH LALE DOBRUNA-SALIHU

Albanološki institut, Krug fakulteta b. b., YU-38000 Priština

Kao i u drugim područjima naše zemlje, koja su bila priključena raznim provincijama Rimskog Carstva, i na području današnjega Kosova koje je u antičko doba predstavljalo jezgru teritorije Dardanaca,¹ i kasnije provincije Dardanije su ostali brojni tragovi materijalne i duhovne kulture iz rimskog perioda. Zahvaljujući tome su prisutni spomenici plastike. Među njima iznimno mjesto zauzimaju spomenici sepulkralnog karaktera, od kojih se ističu stele. One su najbrojnije i najvažnji tip nadgrobnih spomenika ovog područja, koje sa svojim figuralnim predstavama u reljefu i mnogobrojnim natpisima daju značajan doprinos u rasvjetljavanju mnogih problema ovog područja u antičkom periodu.

Zanimanje za ove spomenike, kao i za druge, počinje relativno kasno, posljednjih godina 19 stoljeća i početkom 20 stoljeća. Najprije su se njima počeli baviti strani znanstvenici, a kasnije i naši. Posebna zasluga pripada N. Vuliću, koji je te spomenike u početku objavljivao zajedno s A. Premersteinom,² a kasnije i sam u obliku jednoga kataloškog pregleda. Ali i tada ne za Kosovo, nego u okviru jednoga većeg područja.³ Taj je rad poslije njega nastavio E. Čerškov.⁴ Medjutim, možemo reći da jedna kompletna obrada do sada nije dana, nego su one obradjene parcijalno. Prvi je to pokušao učiniti A. Mócsy, ali ne posebno za Kosovo, nego u okviru provincije Gornje Mezije.⁵ U posljednje vrijeme jednu takvu obradu za sve spomenike sepulkralnog karaktera posebno za Kosovo je dao autor ovog rada.⁶ S epigrafske strane njih je za sad obradio jedino, u okviru svih latinskih natpisa na cijelom području Dardanije, Z. Mirdita.⁷ Medjutim, plastika, odnosno umjetnost na ovim spomenicima, je obradjena sasvim malo. Zbog toga smatramo da ih je potrebno i korisno obraditi s umjetničke i arhitektonske strane, tim prije jer imaju veliki značaj za općeniti studij sepulkralne umjetnosti i arhitektonike stela kod Dardanaca.

S obzirom na to da neka sustavna istraživanja antičkih nekropola, osim *Ulpiana-e, Municipium-a DD* (Sočanica kod Titove Mitrovice) i *Vindenis-a* (Glavnik kod Podujeva) nisu vršena, veći je dio stela nadjen slučajnim putem na više mjesta na Kosovu. Svi nam ovi nalazi govore o postojanju niza antičkih nekropola pri antičkim središtima.⁸

Sve stele s ovog područja se javljaju oko prve polovice 2 stoljeća n. ere i postižu svoj vrhunac u drugoj polovici 2 stoljeća i u prvoj polovici 3 stoljeća

kada se njihov broj naglo povećava. S kraja 3 stoljeća imamo zasad samo jedan primjerak, dok u 4 stoljeću one iščezavaju potpuno, tako da nam iz tog doba nije poznat nijedan primjerak.⁹ Drugo i treće stoljeće n. ere je vrijeme kada ne samo na području Kosova nego u cijeloj Dardaniji,¹⁰ i u provinciji Gornji Meziji stele postižu svoj vrhunac.¹¹ Sličnu situaciju s Kosovom imamo i u unutrašnjosti provincije Dalmacije, u *Municipium*-u S... (Komine kod Pljevlja) u današnjoj Crnoj Gori¹² i u zapadnoj Srbiji, dok se u Bosni i Hercegovini, iako malobrojne stele pojavljuju u 1 st. da bi se javljale kontinuirano sve do početka 4 st. n. e.¹³ Sergejevski, koji je obradio umjetnost na reljefima kamenih spomenika Bosne i Hercegovine, koji u 4 st. n. ere gotovo nestaju, ističe da uzroci propadanja kamenih spomenika, u okviru toga i nadgrobnih stela, nisu jasni.¹⁴ Mislimo da to možemo reći i za Kosovo.

Stele su obično velikih dimenzija, jer u većini slučajeva prevazilaze visinu od jednog metra. Arhitektonski su sastavljene od triju glavnih komponenata: edikula, u kojoj je skoro uvijek na reljefu prikazano poprsje pokojnika u poziciji *en face*, a u rijetkim su slučajevima poprsja zamijenjena rozetom. Ispod edikule se nalazi profilirano natpisno polje (titulus), a ispod njega još jedno pravokutnog oblika u kojem je prikazana jedna posuda s dvije drške u niskom reljefu, iz koje izlazi loza s groždjem ili bršljanovim lišćem i uokviruje spomenik s prednje strane, što je i glavna značajka ovih stela. Ovakav tip stela nije karakterističan samo za Kosovo nego je nalažen po cijelom području Dardanije, posebice u sjeveroistočnom dijelu, u poznatim antičkim središtima kao *Naissus*, i *Timacum minus* (Ravne),¹⁵ dok se jedino stele na jugu, konkretno u *Scupi*, po nekim svojstvima razlikuju.¹⁶ Zbog toga i F. Papazoglu ovaj tip stela naziva »dardanskim« tipom, smatrajući ih karakterističnim za područje Dardanije.¹⁷

Oslanjajući se na oblik, ili bolje rečeno na arhitekturu gornjeg dijela spomenika, možemo izdvojiti tri glavna tipa:¹⁸ 1. stele s polukružnom edikulom;

Sl. 1: Odlomljena stela iz Peći.

Fig. 1: Fragment d'une stèle funéraire de Peć.

zimo i u sjevernom dijelu, u Timakum minusu, gdje se u sredini vijenca¹⁸ Van Dardanije, njima je jako Singidunuma.¹⁹ Budući da je ovaj tip stela s prikazom stranjenoj u Skupima, to nas navodi na pretpostavku da tog tipa utjecao Skupi.

2. Drugom tipu pripadaju stela kao koja se u kojoj su prikazana poprsja pokojnika, talati sim

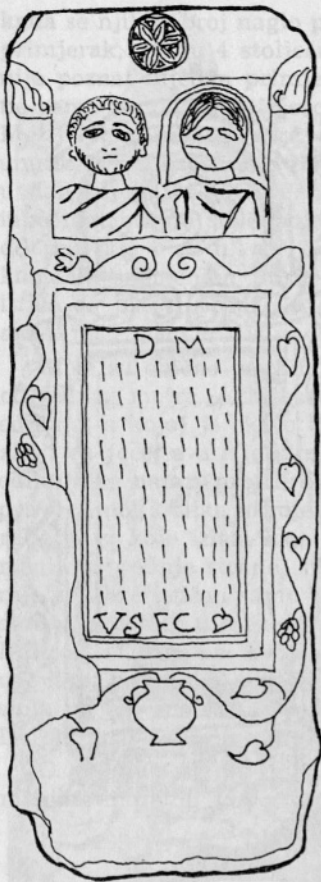
Sl. 6: Stela iz Prizrena.

Fig. 6: Stèle funéraire de Prizren.

2. stela s pravokutnom edikulom i ravnim završetkom; 3. stela s trokutastim završetkom.

1. Prvom tipu pripada najveći broj spomenika, jer izgleda da je to bio najomiljeniji oblik stela na ovom području. Međutim, prema načinu kako je izradjena edikula, razlikujemo dvije varijante:

1 a. Prvoj varijanti pripadaju stela sa slobodnom edikulom s akroterijama ili bez njih sa strane, na taj način da sama stela ima polukružni završetak. Sve su stela s prikazom poprsja pokojnika¹⁹ (sl. 1, 2) osim u dva slučaja gdje su prikazane velike rozete²⁰ (sl. 3). U druga dva slučaja su one razvijenije arhitekture, jer su obogaćene novim arhitektonskim elementima s dva stubića sa strane edikule koji drže svod²¹ (sl. 4), tako da ovaj dio stela nalikuje na fasadu kuće. Ova pojava nije uobičajena na Kosovu, ali ih u sjeveroistočnim središtima Dardanije, kao u Naisusu i Timakum minusu nalazimo kao jako čest dekor,²² dok su u Skupima vrlo rijetke.²³ Što se više ide prema sjeveru, pilastri se javljaju još više, kao što je to slučaj s Viminacijumom i Singidunumom u provinciji

Sl. 7: Stela iz Orahovca.

Fig. 7: Stèle funéraire de Orahovac.

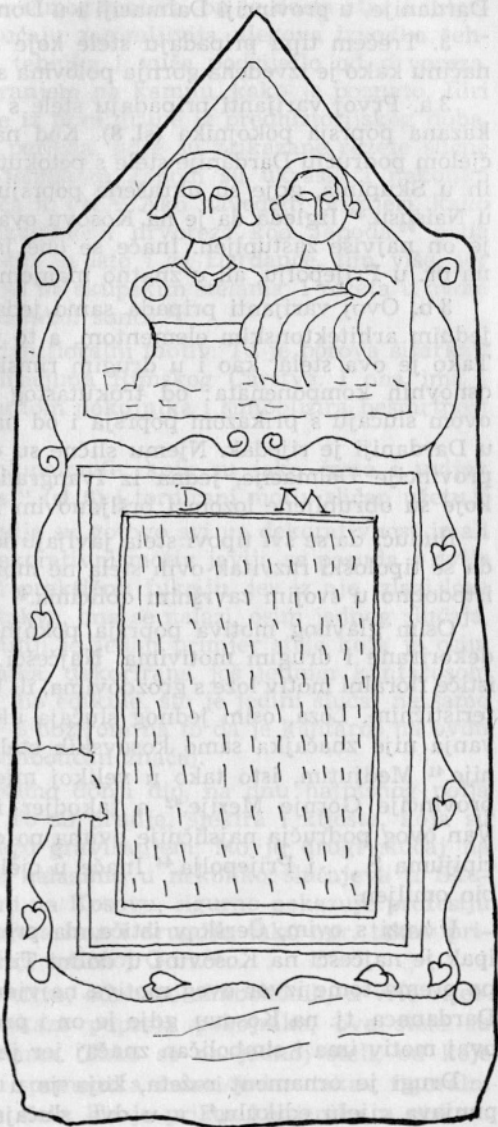
Gornja Mezija,²⁴ dok se u provincijama Norik i Panonija one javljaju u velikom broju.²⁵ Inače je poznato da su pilastri obična pojava na stelama iz rimskog perioda. Na Kosovo su, izgleda, došle sa sjevera preko Timočke doline, s kojom je Kosovo bilo izravno povezano.

1 b. Drugoj varijanti pripadaju stele s upisanom edikulom, kod kojih je edikula ugrađena u gornji pravokutni dio stele, tako da sama stela ima ravni završetak. Zastupljena je samo s dva primjera: u jednoj je prikazano poprsje pokojnika (sl. 5) a u drugoj rozeta (sl. 6).

Iako su stele sa zaobljenom edikulom, bilo da su izradjene slobodno, bilo da su upisane obična pojava u rimskom periodu, ipak kosovske stele imaju svoje posebne značajke. Kao takve, one su nalažene u cijelom području Dardanije. Stele s prikazom poprsja su osobito koncentrirane u dardanskim središtima u dolini Timoka i Nišave,²⁶ makar ih ima i u Skupima,²⁷ i jako su slične kosovskima. A van Dardanije najbližnje nalazimo u susjedstvu, u Municipijumu S... i Prijepolju.²⁸ Međutim, stele s prikazom velikih rozeta karakteristične su za južni dio Dardanije jer u Skupima i Kumanovu ih ima najviše,²⁹ ali ih nala-

zimo i u sjevernom dijelu, u Timakum minusu, gdje su rozete obično smještene u sredini vijenca.³⁰ Van Dardanije, njima je jako sličan jedan primjerak iz Singidunuma.³¹ Budući da je ovaj tip stele s prikazom ovakvih rozeta najrasprostranjeniji u Skupima, to nas navodi na pomisao da je na Kosovu na razvijanje tog tipa utjecao Skupi.

2. Drugom tipu pripadaju stele kod kojih se iznad pravokutne edikule, na kojoj su prikazana poprsja pokojnika, nalazi široka traka tzv. »ornamentalni

Sl. 8: Stela iz Prištine.

Fig. 8: Stèle funéraire de Priština.

friz«, dekorirana s ornamentalnim motivima, što je i njihova glavna značajka. Za sada su nam poznata samo tri primjera, kod kojih se u dva slučaja između dva akroterija u obliku polupalmete nalazi borova šišarka izradjena u reljefu,³² dok je u jednom slučaju urezana šestokraka rozeta (sl. 7). Izgleda da je ovaj ukrasni friz u ovom slučaju vršio funkciju zabata. Inače u centrima Dardanije, kao i cijeloj provinciji Gornjoj Meziji ovaj friz nije zastupljen na stelama, pa i zbog toga ovaj tip stela možemo smatrati karakterističnim samo za ovo područje. Međutim, iako u malom broju, gornji friz se javlja i u susjedstvu Dardanije, u provinciji Dalmaciji i u Donjoj Dakiji iznimno u jednom slučaju.³³

3. Trećem tipu pripadaju stele koje imaju trokutasti završetak, ali prema načinu kako je izvedena gornja polovina spomenika razlikujemo dvije varijante:

3 a. Prvoj varijanti pripadaju stele s petokutnom edikulom u kojoj su prikazana poprsja pokojnika (sl. 8). Kod nas su posvjedočena tri primjera.³⁴ Na cjelom području Dardanije stele s petokutnim poljem u gornjem dijelu nalazimo ih u Skupima, gdje su ukrašene poprsjima ili rozetama,³⁵ i u jednom slučaju u Naisusu.³⁶ Izgleda da je na Kosovu ovaj oblik došao utjecajem Skupija, gdje je on najviše zastupljen. Inače se one javljaju i u susjedstvu Dardanije, kao na pr. u Prijepolju, ali u znatno manjem broju.³⁷

3 b. Ovoj varijanti pripada samo jedan primjer stela, koji je obogaćen još jednim arhitektonskim elementom, a to je zasebno oblikovan trokutasti zabat. Tako je ova stela, kao i u drugim rimskim provincijama sastavljena od triju osnovnih komponenata: od trokutastog zabata s akroterijima, od edikule u ovom slučaju s prikazom poprsja i od natpisnog polja (sl. 9). Ovakav tip stela u Dardaniji je rijedak. Njemu slične su dvije stele van Dardanije, obadvije iz provincije Dalmacije, jedna iz Ivangrada,³⁸ a druga iz Municipijuma S...³⁹ koje su obrubljene lozom i bršljanovim lišćem.

Budući da se svi tipovi stela javljaju istodobno, tada s pravom Mócsy ističe da se tipološki razvitak ovih stela ne može ustanoviti jer se svi tipovi javljaju istodobno u svojim završnim oblicima.⁴⁰

Osim glavnog motiva poprsja pokojnika, kako smo naveli i prije, one su dekorirane i drugim motivima. Najčešći su ornamentalni motivi, od kojih se ističe floralni motiv loze s grozdovima, ili bršljanovim lišćem, što ih čini i karakterističnim. Loza, osim jednog slučaja ukrašava sve stele. Ovaj način ukrašavanja nije značajka samo kosovskih stela, nego cijelokupne teritorije Dardanije.⁴¹ Međutim, isto tako u velikoj mjeri nalazimo ga i u drugim centrima provincije Gornje Mezije,⁴² a takodjer i u Donjoj Meziji i Donjoj Dakiji.⁴³ Van ovog područja najsličnije ovima po dekoru loze su nekoliko stela iz Municipijuma S... i Prijepolja.⁴⁴ Inače u cijeloj provinciji Dalmaciji ovaj motiv je bio omiljen.

U vezi s ovim, Čerškov ističe, da premda se ovaj motiv javlja i u Meziji, ipak je najčešći na Kosovu i u dolini Timoka, to znači na teritoriji Dardanije, pa prema tome izvor ovog motiva najvjerojatnije treba tražiti u jezgru zemlje Dardanaca, tj. na Kosovu, gdje je on i procentualno najviše zastupljen.⁴⁵ Inače, ovaj motiv ima i simboličan značaj jer je odraz Dionisovog kulta.⁴⁶

Drugi je ornament rozeta, koja je u četiri slučaja velikih dimenzija i ispunjava cijelu edikulu,⁴⁷ a u dva slučaja je manjih dimenzija.⁴⁸ Rozeta, kao

dekor, se javlja dosta rano, tako da je i u rimskom periodu jako čest dekor. Kod nas se u tri slučaja javlja kao pravi floralni motiv⁴⁹ (sl. 3), a u tri je slučaja geometrizirana (sl. 6, 7). Kao geometrizirana kod dva primjera je prikazana sa savijenim laticama (Wirbelrosette) (sl. 6), koju nalazimo i na stelama Skupija.⁵⁰ Inače je ovaj motiv od davnina poznat,⁵¹ i kao takav se i kod Ilira javlja već u prethistoriji kao ukras na japodskim urnama.⁵² Kod drugog je primjera prikazana šestokraka zvijezda — rozeta unutar kruga. Ona se nalazi na ukrasnom frizu izvedena ne kao obično u reljefu, nego graviranjem (sl. 7), što je čini karakterističnim. Što se tiče samog motiva, on je dosta star i internacionalan,⁵³ ali za nas je u ovom slučaju zanimljivija njegova izvedba tehnikom graviranja, što je jedna stara tehnika i vuče podrijetlo od drvoreza, kojemu su Iliri bili jako vješti. Graviranjem na kamnu, kako je poznato, Iliri su ukrasili japodske urne ne samo one iz prve grupe iz predhistorijskog doba, nego i one iz druge grupe iz rimskog perioda, gdje su prikazane rozete slične našoj.⁵⁴ Sa sličnim motivom i istom tehnikom Japodi su ukrasili i nekoliko nadgrobničkih spomenika tokom 3 stoljeća n. ere.⁵⁵ Ako navedeni primjeri, kako to navodi Sergejevski, svjedoče o razvijenosti drvoreza kod Japoda,⁵⁶ onda mislimo da ovaj primjer može svjedočiti to isto i za Dardance, tim više, jer istom tehnikom su izvedeni i neki dekori na skupskim stelama. I rozeta u ovom slučaju ima i simboličan značaj jer je simbol sunca.⁵⁷

Treći ornament je, isto tako, još jedan floralni motiv. To je borova šišarka⁵⁸ (sl. 6), koju nalazimo i u drugim područjima Rimskog Carstva. I ona ima i simboličan značaj, jer je povezana s kultom pokojnika i simbolizira besmrtnost i uskrснуće.⁵⁹

Ostali ornamentalni motivi su: polupalmete, koje su jako česte i uvijek krase akroterije⁶⁰ (sl. 2, 4, 6, 7), astragal⁶¹ (sl. 6) i tordirani motiv sličan užetu.⁶²

Osim ovih ornamentalnih motiva, gdje su gotovo svi uz dekorativnost imali i simboličnu funkciju, kao jako čest dekorativni motiv javlja se posuda s dvije drške (amfora ili kantaros) koja ima i praktičnu funkciju, jer iz nje izlazi loza s groždjem i bršljanovim lišćem. Kao takva, ona se nalazi, osim jednog slučaja, na svim stelama. Međutim, interesantniji je jedan primjer stele koja je osim kantarosa prikazanog na dnu spomenika, dekorirana još jednim kantarosom u plitkom reljefu, koji zauzima glavni dio edikule, što je jedini slučaj ne samo na Kosovu, nego i u cjeloj Dardaniji.⁶³ S obzirom na to da je kantaros na ovim spomencima povezan s lozom, ima i simboličan značaj.

Na jednoj steli, od koje je ostao samo donji dio, na dnu natpisnog polja nalazi se još jedan simbolični motiv. To su orudja, sjekira i klješta, koja su izvedena ne kao obično u reljefu, nego graviranjem, što je drugi slučaj na stelama na Kosovu (sl. 10), ali kojega nalazimo u nekoliko slučajeva u Skupima.⁶⁴ Ovaj motiv koji je za sad jedini na Kosovu, sigurno pokazuje profesiju pokojnika dok je bio živ. Sličnih primjera ima i drugdje, tako npr. takav primjer je nadjen u antičkom gradu Dokleji u Crnoj Gori.⁶⁵

Osim spomenutih ornamentalnih motiva, odnosno simboličnih, u vrlo rijetkim slučajevima, osim figuralnog prikaza poprsja pokojnika, ove stele su dekorirane i drugim figuralnim motivima. Tako se na jednoj steli, od koje je ostala samo donja polovica, na dnu spomenika nalazi jedan takav figuralni motiv koji nije uobičajen za kosovske stele. To je prikaz konjenika u niskom

reljefu (sl. 11).⁶⁶ Ovakav prikaz koji predstavlja heroiziranog pokojnika,⁶⁷ na nadgrobnim spomenicima Dardanije nalazimo i u Skupima i Kumanovu,⁶⁸ a van Dardanije i u drugim rimskim provincijama, osobito u provinciji Trakiji, Meziji, djelimično Makedoniji i D. Dakiji.⁶⁹ Inače se kod Ilira konjanik-heroizirani pokojnik javlja na sepulkralnim spomenicima dosta rano, jer ga nalazimo već u prethistoriji na japodskim urnama.⁷⁰

U jednoj drugoj steli, od koje je ostala gornja polovica, u sredini zabata se nalazi glava gorgone u plitkom reljefu (sl. 9). Premda je čest motiv na stelama rimskog perioda, ona na kosovskim stelama, isto tako kao i prikaz konjenika, predstavlja jedini slučaj. Inače i ona ima i simbolični značaj, jer je na nadgrobnim spomenicima imala apotropejski karakter.⁷¹

Unatoč rimskog utjecaja u plastici ovih stela prevladavaju autohtoni umjetnički nazori. To se najviše opaža kod portretnih prikaza na reljefu, kod kojih u većini slučajeva prevladava lokalni plošni i linearni izraz, koji pokazuje sličnost s drvorezom. Isto tako, vlada i šematični realizem i ukočenost.⁷² Takav stil nije značajka samo kosovskih stela, nego cijelog područja Dardanije, kao i drugih ilirskih krajeva, osobito u unutrašnjosti. Spomenici sa Kosova i cijelog područja Dardanije, s ovog aspekta, imaju najviše sličnosti sa spomenicima u sjeveroistočnom i istočnom dijelu Crne Gore: u današnjim Kominima i Ivangradu (Beranima), u zapadnoj Srbiji i u većem djelu Bosne i Hercegovine (osobito u istočnom i južnom dijelu), na području, koje je pripadalo unutrašnjem dijelu provincije Dalmacije.⁷³

Medjutim, i pokraj svoje opće značajke i ti se reljefi odnose stele ipak razlikuju medju sobom, prema načinu oblikovanja poprsja, pa ih prema tome možemo svrstati u slijedeće skupine:

a) Posebnu skupinu čini jedna stela nadjena u Vučitrnu. Njen reljef se razlikuje od ostalih po nekim bitnim pojedinostima. Prije svega, dok kod ostalih stela prevladava plitki reljef, kod nje on je plastičniji, a takodjer i obrada cijele predstave je bolja, tako da posjeduje veću umjetničku vrijednost. Proporcije likova su dobre, tako da su sva tri poprsja lijepo prikazana. To se najbolje vidi kod žene, jer su likovi mušaraca prilično oštećeni (sl. 9).

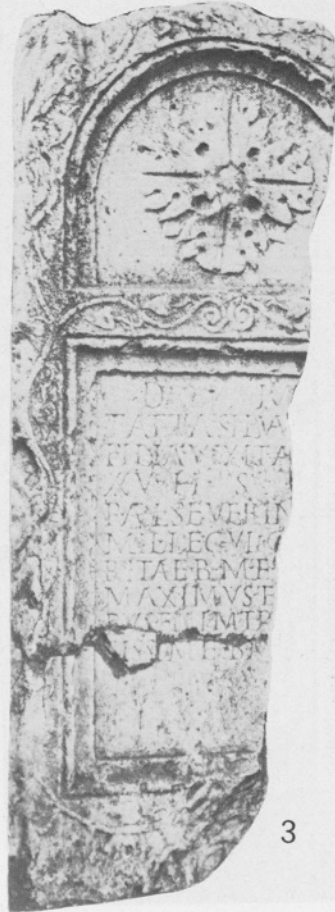
Za reljefe ove vrste K. Prijatelj naglašava da su produkt uobičajenog tipa općeg uzorka koji je u kamen prenio lokalni klesar, i nalazimo ih u cijeloj našoj zemlji. Inače, i kod njih se osjeća provincijski linearizam.⁷⁴

Kao i na Kosovu, i u drugim dardanskim centrima stele koje pripadaju ovoj skupini su malobrojne.⁷⁵

b) Drugoj skupini pripadaju stele, na kojima su majstori isto tako nastojali prikazati što realnije likove pokojnika. Zato su se oni trudili pokazati na što pravilniji način anatomske pojedinosti kao i odjeću. To je najbolje postignuto kod marame, koja pada niz glavu na prirodan način. Unatoč tome, osjeća se tehnika drvorezbarstva, što se posebno opaža kod nabora na odjeći, kod kojih prevladava linearizam. Takodjer se opaža i nedostatna vještina na oblikovanju svih anatomskih detalja na licu, što se ponajprije opaža kod ušiju, a isto tako i kosa je dana prilično stilizirano. Uz to glave i lica su okruglog ili ovalnog oblika (sl. 1, 4). Ovoj skupini pripada dobar dio stela,⁷⁶ i medju njima i jedna stela nadjena u Ulpijani, koja pripada kasnom trećem stoljeću.⁷⁷ Na njoj je prikazano poprsje mlade žene, koja se razlikuje od ostalih žena

2

3

Sl. 2: Stela iz Djakovice.

Fig. 2: Stèle funéraire de Djakovica.

Sl. 3: Odlomljena stela iz Gračanice.

Fig. 3: Fragment d'une stèle funéraire de Gračanica.

4

5

Sl. 4: Stela iz Peći.

Fig. 4: Stèle funéraire de Peć.

Sl. 5: Stela iz Ulpijane.

Fig. 5: Stèle funéraire de la cité romaine de Ulpiana.

9

10

Sl. 9: Odlomljena stela iz Vučitrna.

Fig. 9: Fragment d'une stèle funéraire de Vučitrn.

Sl. 10: Ulomak stele iz Kline.

Fig. 10: Fragment d'une stèle funéraire de Klina.

Sl. 11: Odlomljena stela iz Prištine.

Fig. 11: Fragment d'une stèle funéraire de Priština.

po načinu prikazivanja nekih detalja. Na taj način, lice je dano okruglo, s is-pupčnim jagodicama, i pri tom lijeva joj je strana obraza punija. Oči su još široko otvorene bez označenih zenica, a usta su joj oštro zatvorena, i pritom je donja usna jako naglašena, a gornja je označena samo crticom. Kosa je po-dijeljena po sredini i češljana u smjeru ušiju, oštro se odvaja od lica i vjerojatno se skupljala u punđu. Odjeća je prikazana plitkim naborima. Kao takva ona ima miran i nepokretan stav. Uz to, majstor se trudio da pokaže i njeno duševno stanje, jer je žena prikazana jako tužnom, ali i uzdržljivom. Medjutim, unatoč tome, iz opisa se vidi da je ovaj portret prilično stiliziran (sl. 5).

Ova skupina stela je zastupljena dosta u cijeloj Dardaniji.⁷⁸

c) Trećoj skupini pripadaju stele kod kojih su figure izradjene primitivno, vrlo stilizirane i šematizirane s dozom geometrizacije. Kod svih primjera glave i lica su okruglog, romboidnog ili trokutnog oblika sa stiliziranim detaljima, što se ponajprije opaža kod očiju i usta. Isto tako, i kosa muškarca je vrlo stilizirana, a takodjer i marama kod žena, jer ne pada prirodno nego dosta ukočeno praveći čitavu dugu. Osim toga, i tijela su prikazana dosta šematično s dozom geometrizacije najviše u obliku pravokutnika, a takodjer i odjelo s naborima označenim plitkim urezima. Kao takve, one su ukočene i bezizražajne (sl. 7). Ovakvih stela ima nekoliko primjera.⁷⁹

Kod manjeg broja stela iste skupine figure su prikazane jednostavnim po-tezima, dosta šematično, samo konture glavnih anatomskih dijelova. Prikazani detalji su jako šematizirani, kao na primjer kosa, a takodjer i odjelo, koje je prikazano s jako slabo označenim naborima. Figure slične jedna drugoj i kod njih vlada i potpuna simetrija (sl. 2). Ustanovili smo da do sada ovakvih stela ima samo dva primjera.⁸⁰

Ova skupina stela je isto tako zastupljena i u drugim centrima Dardanije, i to u velikom broju.⁸¹ Van ovog područja jako slične ovima su poprsja po-kojnika na nadgrobnim spomenicima iz Komina, centara oko doline Lima: Ivangrada, okolice Prijepolja i Priboja, kao i iz okolice Foče u dolini rijeke Drine.⁸² Inače su zastupljene i u drugim centrima.⁸³

Kako se vidi, plastika ovih stela ima tijesne veze sa drvorezom, što govori jasno da su ih izradjivali domaći majstori u domaćim radionicama, kojih je prema Mócsy-u bilo pet:⁸⁴ jedna u Ulpijani, što je i najranija, druga u regionu Prizrena, treća u pečkom arealu, četvrta u prizrenskom arealu i peta u dolini Lepenca kod Kačanika. Mi ipak mislimo da je bila još jedna na temelju do sad otkrivenih kamenih spomenika, u jugoistočnom dijelu Kosova, u dolini Binačke Morave blizu Klokota.⁸⁵ I još nešto, Mócsy misli na postojanje jedne radionice u regionu Prizrena. Na temelju nalaza mislimo da je ova radionica bila blizu Djakovice ili Orahovca.

O snažnom lokalnom utjecaju govori i nošnja koja se najbolje vidi kod žena, jer sadrži dosta elemenata ilirske nošnje. Najkarakterističniji detalji ove nošnje su: marama (sl. 1, 7) i masivna ogrlica s tri medaljona, koje ima većina žena na ovim spomenicima⁸⁶ (sl. 1). Ovi detalji nošnje jasno svjedoče o tome da je u tim spomenicima prikazano uglavnom domaće stanovništvo. To potvrđuju i imena na natpisima ovih spomenika na kojima najveći dio čine domaća ilirska imena.⁸⁷ Prema tome, možemo utvrditi da su njihovi korisnici bili uglavnom domoroci — Iliri, odnosno Dardanci, koji su, kako se vidi, unatoč rimske oku-pacije, očuvali svoj identitet.

Iz svega rečenog, možemo zaključiti sljedeće:

1. Stele s Kosova, i pokraj nekih svojih specifičnih osobenosti su tipični primjer stela sa cjelokupne teritorije Dardanije. Prema tome, prateći sepulkralnu umjetnost i arhitektoniku na stelama rimskog perioda na Kosovu, mi ustvari pratimo to u cijeloj Dardaniji.

2. Van područja Dardanije najbliže analogije u prikazivanju poprsja i načinu ukrašavanja, imaju nekoliko stela iz Municipijuma S, a s umjetničke strane imaju sličnosti i sa stelama iz drugih ilirskih područja osobito u unutrašnjosti. Prema tome, današnje Kosovo u rimskom periodu je bilo povezano s tri glavna središta: dolinom Južne Morave, preko Nišave i Timoka sa sjeveroistočnim dijelom Dardanije, a preko doline Lepenca s južnim dijelom Dardanije, s kojima je bilo i izravno povezano. Dolinom Ibra i Lima je bilo povezano sa susjednim ilirskim centrima, posebno u jugoistočnom dijelu provincije Dalmacije. Ovuda su se vršile i komunikacije i utjecaji s obje strane.

¹ O granicama područja Dardanije vidi radove: F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba* (1969) 143—141. Z. Mirdita, *Antropomimija e Dardanisë në kohën romake* (*Die Anthropomimie der Dardanien zur Römerzeit*) (1981) 19. Isto tako i ranije znanstvenike: H. Kiepert, A. v. Domaszewski, N. Vulić, A. Mócsy, G. Alföldy.

² A. v. Premerstein, N. Vulić, *Antike Denkmäler in Serbien und Macedonien, Jahreh. Österr. arch. Inst. Bbl.* 6, 1903, 1—16.

³ N. Vulić, *Antički spomenici naše zemlje, Spomenik Srp. kralj. akad.* 71 (1931); 75 (1933); 77 (1934); *Spomenik Srp. akad. nauka* 98 (1941—1948).

⁴ E. Čerškov, *Municipium DD kod Sočanice* (1970) 61—68.

⁵ A. Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior* (1970) 75—89.

⁶ E. Dobruna, *Tipologija e monumenteve sepulkrale të periudhës romake në Kosovë, Gjurm. Alb. — Ser. shk. hist.* 4—5, 1974—75 (1975) 43—80.

⁷ Z. Mirdita (nap. 1) 81.

⁸ E. Čerškov, *Oko problema komunikacija i položaja naselja na Kosovu i Metohiji u rimskom periodu, Gl. Muz. Kos. Met.* 2, 1957, 73—80. Z. Mirdita, *Studime Dardane* (1979) 108—117.

⁹ A. Mócsy (nap. 5) 81.

¹⁰ Ibidem, 62—64, fig. 20 (stele iz Skupija), 95, fig. 32 (stele iz Naisusa), 119, fig. 37 (stele iz Timakum minusa). B. Dragojević-Josifovska, *Inscr. Més. Sup.* vol. 6, *Scupi et la région de Kumanovo* (1982) 40.

¹¹ A. Mócsy (nap. 5) fig. 39 (stele iz Singidunuma), fig. 42 (stele iz Viminacijuma), 102 fig. 35 (stele iz Raciarije). Ove zadnje uglavnom pripadaju 2 st., kao i one iz Bononije (Vidina), vidi kod D. Dimitrov-a, *Nadgrobnite ploči ot rimsko vreme v Severna Blgarija* (1942).

¹² A. Ceranović-Kuzmanović, *Rezultati arheoloških istraživanja na području Municipijuma S... kod Pljevalja — selo Komini, Materijali* 4, 7 Kongres arheologa Jugoslavije, Herceg-Novi 1966 (1967) 77—84. Eadem, *Rezultati arheoloških istraživanja u selu Komini (Municipium S...), Starine Crne Gore* 6, 1978, 93—100. Eadem, *Municipium S. i njegova problematika u svjetlu arheoloških i epigrafskih spomenika, Starinar* 19, 1968 (1969) 101—107. A. Ceranović-Kuzmanović i D. Srejić, *Rezultati novih arheoloških istraživanja u jugoistočnom delu rimske provincije Dalmacije, Materijali* 4, 1967, 21 do 26. M. Zotović, *Jugozapadna Srbija u doba Rimljana, Už. zbor.* 2, 1973, 5—40.

¹³ D. Sergejevski, *Iz problematike ilirske umjetnosti, Godiš. Cent. balkanol. ispit.* 3, 1965, 119—142.

¹⁴ Ibidem, 137.

¹⁵ F. Papazoglu (nap. 1) 158; A. Mócsy (nap. 5) fig. 32, 37.

¹⁶ Vidi tablu kod A. Mócsy-a (nap. 5) fig. 20.

¹⁷ F. Papazoglu (nap. 1) 156.

¹⁸ E. Dobruna (nap. 6) crteži 1—7. Dok ih je A. Mócsy (nap. 5) 79, fig. 24, svrstao u sedam tipova.

¹⁹ Slike ovih spomenika objavljene su kod N. Vulić-a, *Spomenik* 71, nr. 116, 117, 252, 281, 276; *Spomenik* 77, nr. 34.

Z. Mirdita, *Novitates epigraphicae e Dardania collectae*, *Arh. vest.* 31, 1980, 186—198, fig. 7, 10, 11.

²⁰ Druga je iz Janjeva, objavljena kod N. Vulić-a, *Spomenik* 71, nr. 129.

²¹ I drugi primjer je iz Peći objavljen kod N. Vulić-a, *Spomenik* 77, nr. 47.

²² Idem, *Spomenik* 47, nr. 80, 81, 84, 89, 91, 159 A, D, F; *Spomenik* 71, nr. 247; *Spomenik* 75, nr. 148; *Spomenik* 77, nr. 42; *Spomenik* 98, nr. 177, 178, 188, 192, 194, 262. S. Dušanić—P. Petrović, *Epigraphic contributions from the National museum of Niš*, *Ziva ant.* 12, sv. 2, 1963, 377—379, fig. 7. P. Petrović, *Insc. Més. Sup.* vol. 4, Naissus—Remesiana—Horreum Margi (1979) nr. 66,81, 99 itd. Njihov broj je jako velik, zato mi smo spomenuli samo nekoliko njih, vidi tablu kod A. Mócsy-a (nap. 5) fig. 32, 37.

²³ B. Dragojević-Josifovska (nap. 10) nr. 54, 73, 74, 98, 119, 139. Kod njih se većinom stubovi nalaze u natpisnom polju.

²⁴ A. Mócsy (nap. 5) fig. 39, 42.

²⁵ A. Schober, *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien* (1923). V. Dautova-Ruševljan, *Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije* (1983).

²⁶ Premerstein - Vulić, *Jahresh. Österr. arch. Inst.* 3, 1900, Bbl. 135 C; *Jahresh. Österr. arch. Inst.* 4, 1901, Bbl. nr. 59; *Jahresh. Österr. arch. Inst.* 12, 1909, Bbl. nr. 41; *Jahresh. Österr. arch. Inst.* 15, 1912, Bbl. nr. 33, 34, 35. N. Vulić, *Spomenik* 38, 1902, nr. 42, 29 C, E; *Spomenik* 47, nr. 76, 80, 89, 160 F; *Spomenik* 71, nr. 247, 249; *Spomenik* 75, nr. 148; *Spomenik* 77, nr. 42; *Spomenik* 98, nr. 177, 178, 188, 191, 194, 255, 262. P. Petrović (nap. 22) itd.

²⁷ B. Dragojević-Josifovska (nap. 10) nr. 109, 125, 130, 140, 158, 171.

²⁸ N. Vulić, *Spomenik* 98, nr. 291—292 (Municipijum S.). *Spomenik* 71, nr. 328, 330, 331 (Prijeopolje).

²⁹ B. Dragojević-Josifovska (nap. 10) nr. 106, 120, 128, 142, 181, 221, 223, 227, 228.

³⁰ Premerstein - Vulić, *Jahresh. Österr. arch. Inst.* 3, Bbl. nr. 41; *Jahresh. Österr. arch. Inst.* 4, Bbl. 146 B; *Jahresh. Österr. arch. Inst.* 6, Bbl. nr. 52; *Jahresh. Österr. arch. Inst.* 7, Bbl. nr. 5; *Jahresh. Österr. arch. Inst.* 12, Bbl. nr. 38. N. Vulić, *Spomenik* 98, nr. 184, 188.

³¹ N. Vulić, *Spomenik* 98, nr. 12. Stela je uokvirena vinovom lozom sa grozdovima.

³² Obje stele su iz Peći, jedna je objavljena kod N. Vulić-a, *Spomenik* 71, nr. 280, a druga kod Z. Mirdita (nap. 19) fig. 3.

³³ N. Vulić, *Spomenik* 77, nr. 1 (iz okoline Bihaca), *Spomenik* 98, nr. 264 (iz okoline Priboja), ali nijedna niša nije pravokutna. G. Florescu, *I monumenti funerari romani della Dacia Inferior* (1942) 29, fig. 15.

³⁴ Drugi primjer je stela iz Zrza, objavljena kod Z. Mirdita (nap. 19) 188, fig. 4. Treći primjer je stela iz Banje — Zubin Potok, blizu Titove Mitrovice, neobjavljena.

³⁵ B. Dragojević-Josifovska (nap. 10) nr. 34, 38, 39, 70, 73, 76, 81, 88, 90, 91, 92, 96, 103, 105, 110, 119, 122, 131, 139, 145, 146, 156, 157, 179.

³⁶ N. Vulić, *Spomenik* 75, nr. 169. Ova stela po obliku je jako slična s jednom iz Donje Dakije, vidi G. Florescu (nap. 33) fig. 8.

³⁷ N. Vulić, *Spomenik* 98, nr. 335.

³⁸ Idem, *Spomenik* 71, nr. 12.

³⁹ Idem, *Spomenik* 98, nr. 285.

⁴⁰ A. Mócsy (nap. 5) 63.

⁴¹ F. Papazoglu (nap. 1) 156—158. E. Čerškov, *Rimljani na Kosovu i Metohiji* (1969) 73—74. Vidi table kod A. Mócsy-a (nap. 5) fig. 20, 32, 37. Jedino u Skupima i u Kumanovu ovaj motiv je manje zastupljen, vidi kod B. Dragojević-Josifovske (nap. 10) nr. 42, 75, 81, 83, 104, 158, 181, 227, 230, 233, 245. N. Vulić, *Spomenik* 71, nr. 573. Isto tako i u najzapadnijem dijelu Dardanije, u Novom Pazaru, objavljene kod N. Vulić-a, *Spomenik* 98, nr. 264 i A. Jovanović-a, *Rimski nadgrobni spomenik iz Novopazarske Banje, Novopaz. zbor.* 9, 1985, 33—38, sl. 1.

⁴² Osobito je čest u Raciariji, Bononiji, Almusu (Lom) i Makrešu, o tome vidi: A. Mócsy (nap. 5) fig. 35. D. Dimitrov (nap. 11).

⁴³ D. Dimitrov (nap. 11). G. Bordenache, *Temi e motivi della plastica funeraria di età romana nella Moesia Inferior, Dacia* n. s. 9, 1965, 253—281. G. Florescu (nap. 33) fig. 3, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 14, 16, 17, 21.

⁴⁴ N. Vulić, *Spomenik* 71, nr. 328, 329; *Spomenik* 98, nr. 285, 286.

⁴⁵ E. Čerškov (nap. 41) 74.

⁴⁶ G. Bordenache (nap. 43) 264.

⁴⁷ Treći primjer je stela iz Janjeva (vidi ovdje nap. 20), dok četvrti primjer je stela iz Municipijuma DD, objavljena kod N. Vulić-a, *Spomenik* 98, nr. 228.

⁴⁸ Drugi primjer je u steli iz Zrza, vidi Z. Mirdita (nap. 34).

⁴⁹ Druga dva primjera su stele iz Janjeva i Zrza (vidi ovdje nap. 20 i 34).

⁵⁰ B. Dragojević-Josifovska (nap. 10) nr. 38, 103, 105, 119.

⁵¹ I. Čremošnik, Narodna simbolika na rimskim spomenicima u našim krajevima, *Gl. Zem. muz.* 12, 1957, 218.

⁵² D. Sergejevski, Japodske urne, *Gl. Zem. muz.* 4—5, 1950, 45—94, tab. 3, fig. 1.

⁵³ Ibidem, 78.

⁵⁴ Ibidem, tab. 8, fig. 2, tab. 10, fig. 1, tab. 12, fig. 1, 2, 3.

⁵⁵ D. Sergejevski, *Spomenik* 77, nr. 8, 9, I. Čremošnik, Rimski spomenici iz okoline Bihaća, *Gl. Zem. muz.* 12, 1957, 168 do 170.

⁵⁶ D. Sergejevski (nap. 52) 125.

⁵⁷ I. Čremošnik (nap. 55) 229.

⁵⁸ Borova šišarka se javlja još na dvije stele iz Peći (vidi ovdje nap. 32). Inače o ovom motivu opširno smo govorili u referatu pod nazivom »Borova šišarka kao dekorativni motiv u Dardaniji i njena simbolička tradicija« na znanstvenom skupu »Antički temelji naše suvremenosti« održanom u Puli 12—17 listopada 1986 god.

⁵⁹ G. Bordenache (nap. 43) 264.

⁶⁰ Polupalmete se dobro vide još na tri primjera stela iz Peći (vidi ovdje nap. 32 i nap. 21, nr. 47).

⁶¹ Astragal se nalazi još na dvije stele iz Peći (vidi nap. 32).

⁶² Nalazi se na dva primjera iz Peći, jedan objavljen kod Z. Mirdita (nap. 32), a drugi neobjavljen.

⁶³ Z. Mirdita, Novoodkriveni natpis u Kačaniku, *Arh. vest.* 33, 1982 (1983) 79—83, fig. 1. Inače i na jednoj steli iz Sopotu (Stojnika) u niši je prikazana velika posuda sa dvije drške iz koje izlazi loza sa grozdovima i bršljanovim lišćem; vidi kod N. Vulić-a, *Spomenik* 71, nr. 585.

⁶⁴ B. Dragojević-Josifovska (nap. 10) nr. 83, 110, 131, 139, 146, 156. Kod ovih primjera uz reljef je primjenivana i tehnika graviranja.

⁶⁵ N. Vulić, *Spomenik* 71, nr. 303.

⁶⁶ Idem, *Spomenik* 98, 303, nr. 57.

⁶⁷ G. Kazarov, *RE* ed. Pauly-Wissowa, Supplbd. 3, 1145.

⁶⁸ B. Dragojević-Josifovska (nap. 10) nr. 81, 88, 236.

⁶⁹ A. Cermanović-Kuzmanović, Nekoliko spomenika tračkog konjanika iz naše zemlje i problem tračkog herosa, *Starinar* 13—14, 1962—63 (1965), 113—124, gdje je data i ostala literatura. Eadem, Die Denk-

mäler des thrakischen Heros in Jugoslavien und das Problem des thrakischen Reitergottes, *Arch. Jugosl.* 4, 1963, 31—57.

⁷⁰ D. Sergejevski (nap. 52) tab. 7, fig. 1.

⁷¹ F. Cumont, *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains* (1942) 339.

⁷² O značajkama nadgrobnih reljefa sa Kosova ukratko je pisao E. Čerškov (nap. 41) 73.

⁷³ O karakteristikama plastike u Kominima je pisala A. Cermanović-Kuzmanović (nap. 12). Eadem, Rimsko-ilirska plastika u Kominima, *Živa ant.* 28, sv. 1 do 2, 1978, 325—330. O Zapadnoj Srbiji vidi M. Zotović (nap. 12). Jedan dio spomenika ovog područja je objavljen kod N. Vulić-a, *Spomenik* 71, nr. 136—139; *Spomenik* 98, nr. 151—157, 159—163, 239—249, 251—253. Za Bosnu i Hercegovinu vidi D. Sergejevski (nap. 13) gdje autor nadgrobnih i votivne reljefe ovog područja osim vremenski, dijeli i po grupama: A, B, C.

⁷⁴ K. Prijatelj, Nekoliko rimskih nadgrobnih portreta u Arheološkom muzeju u Splitu, *Vj. arh. hist. dalm.* 53, 1950—51 (1952), 142.

⁷⁵ Jedna je iz Skupija, objavljena od B. Dragojević-Josifovske, Dve rimske sepulkralne stele iz Skopja, *Živa ant.* 21, sv. 1, 1971, 236, fig. 3—5; druga je iz Naisusa objavljena kod N. Vulić-a, *Spomenik* 71, nr. 247, i treća iz Timakum minusa, objavljena kod N. Vulić-a, *Spomenik* 47, 158 B.

⁷⁶ E. Čerškov, Antička bista žene iz Klokota, *Gl. Muz. Kos. Met.* 3, 1958, 187 do 193, fig. 1, 2. Vidi spomenike objavljene kod N. Vulić-a, *Spomenik* 71, nr. 272, 281; *Spomenik* 77, nr. 42; *Spomenik* 98, nr. 272, 274; i Z. Mirdita (nap. 19), fig. 3, 10. 11.

⁷⁷ A. Mócsy (nap. 5) 81.

⁷⁸ B. Dragojević-Josifovska (nap. 10), nr. 34, 139, 140 (stela iz Skupija). N. Vulić, *Spomenik* 71, nr. 247, 249; *Spomenik* 75, nr. 148, 169; *Spomenik* 98, nr. 191 itd. (stela iz Naisusa i Timakum minusa). A. Jovanović (nap. 41) (iz N. Pazara).

⁷⁹ Ostale stele su objavljene kod N. Vulić-a, *Spomenik* 71, nr. 252, 280, Z. Mirdita (nap. 19) fig. 4, 7, i E. Dobruna-Salih, Njê stelê sepulkrale nga rrafshi i Kosovës, *Gjurm. alban.-Ser. shk. hist.* 10, 1980 (1981) 22—27, fig. 1, 2.

⁸⁰ Obje stele su iz Djakovice Drugi primjer je isto tako objavljen kod N. Vulić-a, *Spomenik* 71, nr. 117.

⁸¹ Ovakvih stela-reljefa ima dosta, ali mi ćemo spomenuti nekoliko njih: B. Dragojević-Josifovska (nap. 10) nr. 73,

92, 109, 125, 110, 130 (iz Skupija). S. Dušanić — P. Petrović (nap. 22). N. Vulić, *Spomenik* 38, nr. 44; *Spomenik* 47, 158 A; *Spomenik* 71, nr. 188, 262; *Spomenik* 98, nr. 194 itd. (iz Naisusa i Timakum minusa).

⁸² A. Cermanović-Kuzmanović (nap. 73). Eadem, Antički spomenici iz Polimlja sa posebnim osvrtom na rimsku nekropolu u Kolovratu kod Prijepolja, *Simpozijum »Seoski dani S. Vukosavljevića«* 6, 1978, 47—52. N. Vulić, *Spomenik* 71, nr. 319, 328, 329, 331; *Spomenik* 98, nr. 332, 335. D. Sergejevski, Rimska groblja na

Drini, *Gl. Zem. muz.* 46, 1934, 25—26, fig. 9, 10, 11, 13, tab. 8, fig. 30.

⁸³ Vidi kod K. Prijatelj (nap. 74) 150.

⁸⁴ A. Mócsy (nap. 5) 80, 82, fig. 25.

⁸⁵ Na ovom području je nadjena bista jedne žene (vidi nap. 71), i za sad još jedna stela, vidi E. Dobruna-Salih (nap. 79).

⁸⁶ E. Čerškov (nap. 41) 73. Idem (nap. 76) 190.

⁸⁷ F. Papazoglu (nap. 1) tablice na stranicama 183 i 184.

Crteže je izradio N. Ferri.

LES STÈLES SÉPULCRALES DE L'ÉPOQUE ROMAINE DANS LE TERRITOIRE DU KOSOVO ARCHITECTONIQUE ET PLASTIQUE

Résumé

Les stèles du Kosovo ayant déjà fait objet de nombreuses études, nous allons nous retenir à leur portée du point de vue de l'art, de l'architecture et de la décoration, d'autant plus qu'elles sont très importantes pour l'étude générale de l'art sépulcral et de l'architecture des stèles de la Dardanie, dont le centre constituait le Kosovo actuel.

Les stèles sont d'habitude de grandes dimensions, et apparaissent à partir du milieu du IIe siècle jusqu'à la fin du IIIe siècle de la nouvelle ère. C'est l'époque où dans la Dardanie entière, aussi bien que dans les autres provinces romaines, le nombre des stèles augmente constamment. Constituées par trois éléments principaux et décorées par la vigne qui les encercle, elles appartiennent au type »dardanien«, répandu dans tout le territoire de la Dardanie.

D'après l'architecture de la partie supérieure, nous les avons classées en trois types principaux: 1. les stèles avec la niche en demi-cercle (fig. 1, 2, 3, 4, 5, 6); 2. les stèles avec la niche rectangulaire et la partie supérieure en ligne droite (fig. 7); 3. les stèles avec la partie supérieure angulaire (fig. 8, 9). Chez tous ces types le plus souvent on trouve dans les niches des bustes des défunts, et plus rarement on trouve des rosettes. Tous les types, on les trouve en Dardanie, et au dehors d'elle. On relève les analogies les plus proches avec les stèles du Municipium S... (près de Pljevlja).

Malgré l'influence romaine, dans la plastique de ces stèles dominant les éléments artistiques autochtones, ce qui est le plus remarquable aux représentations des portraits dans les reliefs dans lesquels domine l'expression plate et linéaire, assez semblable à la gravure sur bois. On ne relève pas ces caractéristiques uniquement dans les stèles du Kosovo, mais on les trouve également dans tout le territoire de la Dardanie et au dehors d'elle, en d'autres régions de notre pays notamment dans les parties intérieures de la province de la Dalmatie. D'après les procédés de la représentation de la figure, nous les avons classées en trois groupes: a. Stèles à reliefs plus plastiques, qui possèdent une plus grande valeur artistique (fig. 9); b. Stèles qui représentent plus régulièrement les détails de l'anatomie et des habits (fig. 1, 4, 5); c. Stèles avec des portraits stylisés et schématisés (fig. 2, 7, 8).

Il est à relever à la fin que leurs caractéristiques prouvent que ces stèles étaient faites et utilisées par les populations autochtones, les Illyriens, à savoir les Dardaniens.

Abb. 1. Acu-Becher, gefunden im Fußweg der Ljubljanka bei Bistra.

Fig. 1. Acu-Becher, gefunden v. Strag Ljubljanka bei Bistra.